

**ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ***

«Հայկական բարձրավանդակի գրեթե ամբողջ հյուսիս-արևելյան ծայրը, որ սահման ունի Կուր գետի հովիտը հյուսիսում և Արաքսի հովիտը հարավում, ընդարձակ առումով այնպես, ինչպես հասկացվել է վերջին երեք դարերի ընթացքում, կարելի է ամփոփել մի ընդհանուր անվան տակ՝ Ղարաբաղ: Ամբողջ այդ տարածությունը, հյուսիսից հարավ և արևմուտքից արևելք, լցված է լեռնային զանգվածներով: Արևելյան կողմից լեռնակույտերի այս մեծ աշխարհն իջնում է այն ընդարձակ տափաստանի վրա, որը կոչվում է Միլի կամ Ղարաբաղի դաշտավայր, իսկ արևմուտքում նրա պայմանական եզրագիծ կարելի է ընդունել այն ջրբաժան բարձրությունները, որոնք Սևանա լճի արևելյան կողմում ձգվում են հյուսիսից դեպի հարավ, միանալով Գարալագյազի լեռներին: Հարավում այս լեռներից բաժանվում է և դեպի արևելք գնում Բարգուշատի շղթան, որը՝ Ղարաբաղի հարավ-արևմտյան և հարավային սահմանագիծն է կազմում, բաժանելով նրան Նախիջևանի գավառից:»,- այսպես է բնութագրել Ղարաբաղի տարածքն ու դիրքը հայ պատմաբան Լեոն:

Մակերևույթի թեքության պատճառով Լեռնային Ղարաբաղի համարյա բոլոր գետերը, սկիզբ առնելով հանրապետության արևմտյան և հարավարևմտյան ամբողջ երկարությամբ ձգվող բարձրաբերձ լեռներից, հոսում են դեպի արևելք և հարավ-արևելք՝ Արցախի դաշտավայրը: Լեռնային արագահոս գետերը միլիոնավոր տարիների ընթացքում Արցախ լեռնաշխարհի մակերևույթը վեր են ածել անդնդախոր ձորերի և գեղատեսիլ գետահովիտների:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքը կազմում է 11.43** հազ. քառ. կմ, որն ունի խիստ կտրտված լեռնային մակերևույթ: Տարածքի միջին բարձրությունը ծովի մակարդակից կազմում է 1100 մ:

Հյուսիսից հարավ՝ Լեռնային Ղարաբաղի արևմտյան ամբողջ սահմանով, ձգվում է Ղարաբաղի լեռնաշղթան, որից էլ սկսվում են երկրամասի տարածքով արևմուտքից դեպի արևելք ձգվող մի շարք լեռնաճյուղեր: Հյուսիսային մասով է ձգվում Մշավի լեռնաշղթան, որտեղ էլ գտնվում են Արցախի ամենաբարձր լեռնագագաթները՝ Գոմշասարը(3724մ) և Մշավը(3343մ): Սրանք մտնում են Մարտակերտի շրջանի հյուսիսարևմտյան հատվածի մեջ: Ղարաբաղի լեռնաշղթայում է «Քառասուն աղջիկ» լեռնագագաթը(2828մ), որը գտնվում է Ասկերանի շրջանում, իսկ ավելի հարավ՝ Մեծ Քիրս(2725մ) և Գիզափայտ(2480մ) լեռնագագաթները: Մեծ Քիրսը գտնվում է Շուշիի և Հաղրութի շրջանի սահմանագլխին, իսկ Գիզափայտը՝ Հաղրութի շրջանում:

Ի տարբերություն Չանգեզուրի և Հայկական ԽՍՀ տարածքի մյուս մասերում գտնվող լեռների, Ղարաբաղի լեռները անտառածածկ են: Փոքր Կովկասի մյուս հատվածների նման, Ղարաբաղի բարձրավանդակը նույնպես բնութագրվում է սեյսմիկությամբ: Մեծ տեղ են գրավում հրաբխային ապարները, իսկ գետահովտային մասում՝ նաև նստվածքային ապարները:

Հանրապետությունում ամենաերկար գետը Թարթառն(Տրտու) է, որն ունի 200կմ երկարություն և 2650կմ² գետավազանի տարածություն: Մյուս գետերից նշանավոր են Ինջան, Խաչենը, Կարկառը, Խոնաշենը, Վարանդան, Իշխանագետը, Հազարուն, Աղավնոգետը:

* Աշխարհագրական բնութագրերում օգտագործված է Ս. Մելքունյանի «ՀՀ և ԼՂՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն» գիրքը, 2005թ.:

** Ներառյալ ժամանակավորապես հակառակորդի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքները:

Թարթառ գետի վրա կառուցվել է Սարսանգի արհեստական ջրամբարը, որն ունի 12 կմ երկարություն, 0.6 կմ լայնություն և 575 մլն մ³ տարողություն: Այստեղ կառուցվել է նաև ՀԷԿ, որն ունի 50.0 հազ. կիլովատտ - ժամ հզորություն:

Հանրապետության տարածքի զգալի մասը ունի մերձարևադարձային կլիմայական պայմաններ, որտեղ աճում են խաղողը, թուզը, նուռը, նուշը, թուփը, արքայանարինջը, ինչպես նաև այդ պայմաններին յուրահատուկ այլ պտուղներ:

Մթնոլորտային տեղումների քանակը, ըստ գոտիների, տարեկան միջին հաշվով տատանվում է 480-700մմ-ի սահմաններում: Ամենից քիչ տեղումներ թափվում են դաշտային գոտում(հատկապես Մարտակերտի ու Մարտունու շրջանների հարթավայրային մասերում), որտեղ դրանք տարեկան կազմում են 560-830 մմ: Տեղումների մեծ մասը թափվում է մայիս-հունիս ամիսներին:

Տիպիկ լեռնային բնույթի հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղում լավ է արտահայտված բնական պայմանների ուղղաձիգ գոտիականությունը: Ըստ այդմ էլ բնութագրվում են ոչ միայն կլիմայական պայմանները, այլև հողերի տիպերն ու բուսականության տեսակները: Բազմազան է հանրապետության բուսական և կենդանական աշխարհը. այստեղ աճող բուսատեսակները հասնում են երկու հազարի: Անտառները կազմում են հանրապետության տարածքի շուրջ 40%-ը (ՀՀ-ում այն 10-12% է): Անտառների ընդհանուր տարածքը կազմում է 200 հազ. հա, որտեղ փայտանյութի պաշարները գնահատվում են ավելի քան 20մլն մ³ (առանց Շահումյանի շրջանի): Լեռնային Ղարաբաղի անտառներն ունեն արդյունաբերական, հողապաշտպան, ջրապաշտպան և առողջարանային նշանակություն: Արդյունաբերական տեսակետից հատկապես կարևոր են Մարտակերտի շրջանի անտառները:

Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում կան մետաղային և ոչ մետաղային մի շարք հանքային հանածոներ, սակայն հանրապետության տարածքը երկրաբանական հետախուզման առումով անբավարար է ուսումնասիրված: Հանքային վառելիքի տեսակներից դեռևս հայտնաբերված են քարածխի երևակումներ, Մարտակերտի շրջանի Մաղավուզ, Նարեշտար և Քոլատակ գյուղերի մոտ: Մետաղային հանքային հանածոներից այստեղ դեռ հնուց հայտնաբերված են բազմամետաղների, հատկապես ցինկի, կապարի, պղնձի, ոսկու, ծծմբային կոլչեդանի, երկաթի հանքավայրեր ու երևակումներ: Գունավոր մետաղների հանքավայրերով ու երևակումներով հատկապես նշանավորը Մարտակերտի շրջանն է՝ Թարթառ և Խաչեն գետերի միջև ընկած տարածքը: Մասնավորապես, հանրահայտ է Մեհմանա գյուղի մոտ գտնվող բազմամետաղների հանքավայրը:

Պղնձի ու այլ գունավոր մետաղների(այդ թվում նաև ոսկու) հանքախմբեր երևակումներ կան Դրմբոն,Գյուլաթաղ(Ծաղլաշեն), Կուսապատ, Վանք, Ղազանչի, Լիսագոր, Չարդանաշեն, Մեծ Թաղեր գյուղերի մոտ, ինչպես նաև Հաթերքից դեպի հյուսիս՝ Մռավ սարի լանջին: Արդեն գործնական աշխատանքներ են ձեռնարկված Դրմբոնի մոտ ոսկու և պղնձի արդյունահանման համար: Ծծմբային կոլչեդանի ու այլ մետաղների պաշարներ են հայտնաբերված Մարտակերտի շրջանի Հարությունագոմեր, Վանք, Գյուլաթաղ, Կուսապատ գյուղերի մոտ: Դրանցից առավել հետաքրքիրը Գյուլաթաղի հանքավայրն է: Երկաթահանքի երևակումներ կան Յոր և Մաղավուզ գյուղերի մոտ: Վոլֆրամի երևակում է հայտնաբերված Լիսագորի մոտ: Մանգանի երևակում կա Խութավանքի ու Էրքեջի մոտակայքում:

Արցախ-Ղարաբաղի տարածքը համեմատաբար հարուստ է ոչ մետաղային ռեսուրսներով: Մասնավորապես, շատ են մարմարի և մարմարեցված կրաքարի հանքավայրերը: Դրանցից խոշորը Ստեփանակերտ քաղաքից ոչ մեծ հեռավորության վրա գտնվող Հարավ գյուղի

հանքավայրն է: Այդ գյուղը գտնվում է մարմարի շերտերի վրա: Հարավ գյուղի հանքավայրերը պաշարներով նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում ամենախոշորներից են: Այստեղ մարմարի շերտի հզորությունը հասնում է հարյուրավոր մետրերի: Հանքավայրը հետազոտված է, ունի արդյունաբերական նշանակություն, կատարվում են արդյունահանման աշխատանքներ: Այս հանքավայրի մարմարը բաց վարդագույն է, օգտագործվում է հասարակական շենքերի ներսը հարդարելու, հուշարձաններ կառուցելու և այլ նպատակների համար:

Մարտակերտի շրջանը հարուստ է տուֆի պաշարներով: Առավելապես հիշատակության արժանի են Վանք գյուղի մոտ գտնվող վարդագույն տուֆի հանքավայրը: 13-րդ դարում այս հանքավայրի տուֆով է կառուցվել հանրահայտ Գ-անձասրի վանքը:

Հանրապետության բոլոր շրջանները հարուստ են բազալտի ու անդեզիտի պաշարներով, որոնք դեռ շատ հնուց դարաբաղցիներն օգտագործել են շինարարական նպատակներով:

Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում կա նաև ցեմենտի արտադրության հումք, որով հատկապես նշանավոր են Ասկերանի ու Մյուրիշենի(Մարտունու շրջան) հանքավայրերը: Գրեթե բոլոր շրջաններում կան գետավազի, լեռնային ավազի պաշարներ, որոնք օգտագործվում են շինարարության մեջ: Կան կավերի, ինչպես նաև բենտոնիտային կավերի պաշարներ, որոնք, սակայն, ուսումնասիրված չեն:

Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում հայտնաբերվել են նաև հանքային ջրի ռեսուրսներ: Հանքային ջրի որոշ աղբյուրներ այստեղ հայտնի են եղել դեռ շատ վաղուց: Ուսումնասիրվել է այդպիսի աղբյուրների տասից ավելի խումբ, շուրջ երկու տասնյակ ելքերով:

Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում կան քսանից ավելի հանքային աղբյուրներ, որոնք հիմնականում Նարզան տիպի թթու ջրեր են:

Հանքային բուժիչ ջրերը, մեղմ կլիման, մաքուր օդը, գուլալ գետերը, անտառները, գեղատեսիլ սարերն ու հովիտները, ջրվեժները, անգուգական քարանձավները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բնական ռեկրեացիոն ռեսուրսներն են: Սակայն Արցախ-Ղարաբաղ աշխարհը շատ հարուստ է նաև ձեռակերտ ռեկրեացիոն ռեսուրսներով՝ պատմաճարտարապետական հուշարձաններով՝ եկեղեցական համալիրներով, բերդերով, պարիսպներով, կամուրջներով: